

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ЛИТЕРАТУРОВЕДСКОТО ПОНЯТИЕ „ХРОНОТОП“ В СОЦИОЛОГИЧЕСКИЯ АНАЛИЗ

Доц. д-р Катя Михайлова

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. Статията представя интердисциплинарен теоретичен опит за пренос на литературоведското понятие хронотоп в методологическата координата на социологическия анализ. Обектът е понятието хронотоп, обозначаващо времепространството на действието в романа. Предметът има методологически характер – формите на приложение на понятието хронотоп в социологическия анализ.

Чрез изследване на съвременна социологическа научна литература се проверява наличието на вече установени модели за приложение на понятието. Изследват се възможностите на хронотопа в изпълнение на обяснителната и прогностичната функция на социологията. Предлага се, за целите на социологическия анализ, въвеждане и употреба на понятието социален хронотоп.

Статията е структурирана в четири части, методическо въведение и заключение. Изложението представя два разреза – хронологически и проблемен, в пътя на понятието хронотоп преди литературознанието и от него към социологията. Фокусът е върху трансформацията на хронотопа от литературознанието в социален хронотоп в социологическия анализ.

Ключови думи: хронотоп; литературознание; социология; социален хронотоп

Настоящата статия представя изследване, което има за обект литературоведското понятие хронотоп, обозначаващо, най-общо казано, времепространството на действието в романа. Предметът на изследването има методологически характер, доколкото той може да бъде определен като формите на приложение на хронотопа в социологическия анализ. В статията се приема дефиницията за социологически анализ като системен анализ на социалния свят, през теоретико-методологическата призма на социологията. В редица изследвания и анализи на социалния свят, които не са строго социологически, а културологични или осъществени в традициите на хуманитаристиката на-

пример, цялостното творчество на Михаил Бахтин, като баща на хронотопа в литературознанието, има широка рецепция. Такива са изследванията на Цветан Тодоров и Юлия Кръстева, които по своеобразен начин популяризират М. Бахтин във Франция. Типовете изследвания на социалния свят, които не са социологически, остават извън предметния периметър на статията. Така също и останалите достижения на М. Бахтин – тук фокусът е върху хронотопа, като той също е ограничен, както ще бъде описано по-долу.

Изследването има идея за интердисциплинарност, доколкото то свързва две отделни и в известен смисъл далечни, а не сродни научни дисциплини. Това са литературознанието, като представител на науките за изкуството, което дава обекта на изследване – хронотопа, и социологията, като обществена наука или още фундаментална наука за обществото, както я определя Огюст Конт (Kont 1998), чийто методологически инструментариум би бил обогатен чрез моделите на прилагане на хронотопа в социологическия анализ. По-нататък в статията теоретичното наследство на Огюст Конт често ще се споменава. Това е така най-малкото защото О. Конт дава теоретико-методологическата обосновка на науката социология като духовна наука, което отваря път на предположението, че след като е духовна, тя може да има родство с други духовни науки, като литературознанието, и да споделя с тях общ понятиен апарат. Освен това социологията на О. Конт, като първа социология, е съчетание на време, пространство, ценности, значение, мислене, което ще бъде разгърнато в следващите редове.

Ако приемем тезата на Мишел Фуко, че животът е произведение на изкуството (Foucault 2016), а може би точно роман, то защо да не е възможно да си го обясняваме чрез понятийната рамка на науките за изкуството, а може би и чрез науката за литературата – литературознанието? Подобно допускане извежда до хипотезата за приложимост на литературоведското понятие хронотоп в социологическия анализ на обществения живот в цялост и конкретно – в посочените по-горе параметри, сами по себе си – ограничения на настоящото изследване. Стъпка напред стигаме до хипотезата, че формите и моделите на приложението му водят до обогатяване на обяснителния и прогностичния инструментариум на социологията.

Горните хипотези са проверени чрез изследване на класическа и съвременна социологическа научна литература, което позволява да се провери наличието на вече установени модели за приложение на хронотопа в социологическия анализ и възможностите на хронотопа в изпълнение на обяснителната и прогностичната функция на социологията. При подбора на литературата са взети предвид следните критерии, изведени от основната дефиниция на хронотопа, като съчетание на пространство, време и ценности. По линия на времето: 1) социологическа класика (О. Конт, Е. Дюркем, М. Вебер, известни като бащи на социологията), за да се провери има ли възможност за приложение на хронотопа в първите фундаментални теоретико-методологически

концепции за социологията като нефилософска наука; 2) социологическа литература след втората половина на XX в., доколкото е известно, че рецепцията на М. Бахтин дори и в руското литературознание започва бавно през 60-те, докато на Запад през 70-те М. Бахтин е вече широко популярен в кръговете на хуманитаристиката и културологичните изследвания. По линия на пространството на произход на изследваната литература са прегледани руски, западноевропейски, американски и български социологически изследвания, без да се дава ценностно или друго предимство на която и да е група. Руската социология е обект на интерес, доколкото хронотопът е достижение на руската мисъл, и е интересно да се проследи как продължава животът му именно в руското мисловно и интелектуално пространство, в частност – социологическо. Западната социология е интересна, доколкото в определеното време там се формират водещите социологически парадигми и е любопитно дали и как в тях се прилага литературоведската концепция за хронотопа. Интересът към българската социология е продиктуван от основния въпрос на изследването – приложение и форми на приложение на хронотопа у нас. Тук следва да се направи уточнението, че настоящата статия няма претенции за изчерпателност по отношение на подбора на изследваната литература.

Очертаването на модели за приложение на хронотопа, като аналитичен инструмент в социологическия анализ на база изследваната тук литература, е целта на представеното изследване. То представлява само първи опит върху посочения изследователски предмет, първи опит за проверка на хипотезите, който предстои да бъде развиван. В хода на постигането на целта са решени следните задачи: теоретична – дефиниране на основните понятия и литературно изследване; методическа – подбор на единиците за изследване (социологически анализи) и програмиране и провеждане на изследването, анализ и интерпретация на данните.

Структурата на статията се състои от четири части. Те проследяват два разреза – хронологически и проблемен, в пътя на понятието хронотоп преди литературознанието и от него към социологията. Представят и трансформацията на хронотопа от литературознанието в социален хронотоп, приложим в социологическия анализ.

Интердисциплинарност на понятието хронотоп

Понятието хронотоп, съчетаващо в себе си трите основни оси на координатната система на живота – времевата, пространствената и аксиологичната, е въведено и утвърдено в литературознанието още в началото на XX в. от Михаил Бахтин (Bakhtin 1975). Въвеждането и прилагането на хронотопа в литературоведския анализ от Бахтин дава аргументи методологическият потенциал и евристичността на понятието да бъдат апробирани и в други изкуствоведски науки.

Широко разпространено е дефинирането на хронотопа като единство на време (*χρόνος*) и пространство (*τόπος*). Още Аристотел въвежда времето и пространството във философския анализ; и до днес философията продължава да се занимава с времето и пространството поотделно и заедно. Преди да бъде приложено в литературознанието, понятието хронотоп, обозначаващо не просто времепространство, а времето като четвъртото измерение на пространството, е използвано в математиката и Айнщайновата Теория на относителността. Съчетаването на двете оси – времевата и пространствената, в единно понятие се дължи на Алексей Ухтомский. Той прави това в контекста на физиологичните си изследвания, извели теорията за доминантата – доминантно възбуждане и действие на даден неврологичен център, от който зависи човешкото поведение в дадено време и пространство, т.е. в даден хронотоп. Самият хронотоп се явява обективна среда за доминантата и предопределя вариантите за нейното проявление и действие (Uhtomskii 2019).

М. Бахтин възприема понятието хронотоп във физиологичните и естетически дефинитивни измерения, в които А. Ухтомский го представя на лекция през 1925 г., и го пренася и доразвива в литературознанието (Bakhtin 1975, 235). Според него хронотопът в литературното произведение определя отношението на творбата към действителността. В това си качество хронотопът, освен че съчетава времето и пространство, в които, от една страна, се развива сюжетното действие, а от друга, самите те определят възможностите на действието да се развива, неизменно включва и ценностен момент. „Всички времево-пространствени определения в изкуството и литературата са неотделими едно от друго и винаги са емоционално-ценностни“, пише М. Бахтин (Bakhtin 1975, 391). Оттук идва и основното определяне на хронотопа като съчетание на времевата, пространствена и аксиологична, ценностна ос, което се използва в настоящата статия.

Хронотопът, доколкото е формално съдържателна категория, т.е. понятие от нивото на най-високата абстракция и диалектичен синтез, носи още по-дълбоки слоеве на смисъл. В литературен план, както М. Бахтин посочва, хронотопът определя и води развитието на фундаменталната за литературното произведение триада: жанр, сюжет, герой. Явява се и като синтез на три значения, еднакво важни при изграждането и рецепцията на литературното произведение – значението, вложено от автора, от читателя и самостоятелното значение на произведението. Приложението в социологическия анализ на тези три плана в дефиницията на литературния хронотоп: основен – времепространство и ценности; специфично литературоведски – жанр, сюжет, герой; семиотично-комуникативен – автор, произведение, читател, ще бъде проследено в настоящата статия, но не систематично, а по-скоро фрагментарно. Фокусът на анализа се поставя върху хронотопа в основен план. Това решение е продиктувано, от една страна, от ограниченията на жанра – на-

учна статия, от друга – от характера на самата статия като първи опит на автора в интердисциплинарното пространство между литературознание и социология. Първият опит започва от основата с идея за следващото над-граждане.

Методологически уточнения за прилагане на хронотопа в социологическия анализ

Ако представеният по-горе кратък преглед на приложението на хронотопа във философията, физиологията, физиката, литературознанието, изкуство-знанието, естетиката и изкуствата показва интердисциплинарния характер на понятието и пътя до литературоведската му дефиниция в три плана – основен, специфично литературоведски и семиотично-комуникативен, то възниква въпросът дали е възможно приложението на хронотопа и в други науки, конкретно в обществените и по-точно – в социологията.

Преди приложението на понятието хронотоп в сферата на обществените науки и конкретно – в социологическия анализ, е необходимо да се направят следните няколко методологични уточнения. Всички те изхождат от теоретичното осмисляне на приложението на понятието в литературознанието и другите по-горе изброени науки.

Най-напред изниква въпросът за границите на приложение на понятието – трудно защитима би била тезата, че хронотопът, дори и предвид интердисциплинарния си характер, би могъл да се прилага навсякъде. Още М. Бахтин пояснява основното ограничение в приложението на хронотопа в изкуството – той може да бъде използван предимно в сюжетни пространствено-времени форми на изкуство. Социологията не е изкуство, тя е наука и тъкмо в това е основното предизвикателство на настоящото изследване – да провери дали е възможен пренос на понятие от изкуството към науката. Социологията, като наука, е пространствено-времева, доколкото изследва социалната статика, свързана с пространството, и социалната динамика, свързана с времето. Разбира се, става дума за социално пространство и социално време. Следователно, доколкото социологията е пространствено-времева наука, е възможно допускането, че хронотопът може да бъде приложен в социологическия анализ като продукт на науката.

Самият М. Бахтин дава предимство на времето пред пространството в хронотопа в литературата. Времето се проявява, става видимо чрез и във пространството. Пространството конкретизира времето. Необходимо е да се провери дали този принцип е валиден и при приложение на хронотопа в социологическия анализ. Дали социалното време доминира над социалното пространство. Бърз поглед върху класическата социология, а и върху нови изследвания, показва изследователски акцент върху социалното време. Социалното пространство изглежда много по-слабо разработено. Възниква въпросът

защо, но тук отговор няма да бъде даден, доколкото той излиза от рамката на целта на изследването, а именно – да се потърсят модели за приложение на хронотопа.

Като съчетание на време и пространството, хронотопът е съчетание на дух (времето) и материя (пространството). За материалистичната нагласа към науката, и в частност в социологията, приложението на понятие, изразяващо висш духовно-материален синтез, вероятно изглежда като неадекватно предложение. Но социологията, както казва нейният създател Огюст Конт, е духовна наука, наука за духа (Kont 1998). Същото потвърждават и социолозите класици след него. Днес е повече от очевидно, че социологическият анализ, изпълнен изцяло спрямо изискванията на материализма, губи евристична стойност, не дава търсените обяснения, отбелязва грешки в прогнозите, в резултат на което социологията губи първенството за това кой да определя рисковете пред общественото развитие. Може би е време да се върнем назад към определенията на социологията като духовна наука и да приложим в анализа теории, понятия, методи, включващи и духовната компонента. Откъде да ги вземем? От изкуството и науките за изкуството, в този случай от литературата и литературознанието като изкуство и наука за най-висшата духовност – словото. Именно в това се състои настоящото изследователско усилие.

Освен време-пространство хронотопът има и ценностна ос. Социологията, социологическите изследвания и анализи, както казва Макс Вебер, следва да са ценностно неутрални (Weber 2019). Въпросът е дали по линия на ценностите не възниква противоречие, което да възпрепятства приложението на понятието в социологическия анализ. По-скоро не, защото М. Вебер има предвид ценностната неутралност на социолога, когато той прави изследвания, анализи, интерпретации. Приложението на хронотопа структурира анализа на социалните факти и феномени в три плоскости – времето и неговите проявления, пространството и неговите форми, ценностният облик на дадената време-пространствена точка. Ако се върнем към А. Ухтомский обаче, ще видим, че хронотопът е среда за възбуждане и действие на доминантата. Това означава, че социологът прави изследване под въздействието на дадена неврофизиологична доминанта, а тя, от своя страна, е възбудена от даден хронотоп. Следователно трудно постижимо би било абсолютно ценностно неутрално социологическо изследване.

И на последно място, самият М. Бахтин прави следното методологическо уточнение, пренасяйки хронотопа от физиологията и физиката в литературознанието – хронотопът се пренася и прилага „почти като метафора (почти, но не съвсем)“ (Bakhtin 1975, 234 – 235). По същия начин – почти като метафора, но не съвсем, следва да се направи и преносът и приложението на понятието хронотоп от литературознанието в социологията и социологическия анализ.

Хронотопът в социологията

Пътят на хронотопа не спира в литературознанието и естетиката, а продължава към социологията и социологическия анализ. Настоящото изследване далеч не представлява първият опит за преглед и пренос на литературоведското понятие хронотоп в методологичната координата на социологията. Н.С. Скок още през 2016 анализира евристиката на хронотопа като единство на социалното време – време на съществуване, функциониране и промяна на общностите, и социалното пространство като система от социални взаимодействия на различни нива на социалната реалност. Авторът подчертава, че социалното пространство и социалното време в съвременната социологическа научна мисъл битуват като отделни понятия, които хронотопът може да обедини в единна концепция (Skok 2016). Т.е. на социологията ѝ е нужен А. Ухтомский, който да свърже времето и пространството, а след това – М. Бахтин, който да прибави към съчетанието и ценностната компонента.

Може би обаче при преноса на понятието в социологическия анализ би било по-коректно да мислим за социалния хронотоп като синтез на социално време, социално пространство (Kemerov 2007) и ценности, а не просто на хронотоп в смисъла му, познат от литературознанието.

Проследяването на пътя на хронотопа в социологията ще започне в пространството на руската социология. Аргументацията на това решение не се корени в геополитически пристрастия, а в естественото изследователско любопитство дали и как руските социолози прилагат в изследванията си понятийно достижение на руското литературознание, каквото е хронотопът.

„В руската социология Бахтин е „terra incognita“ (Karimova 1999). Тезата буди доста въпросителни. Що се отнася до пространството, възниква въпросът защо руската социология не прави опит да приложи руското литературоведско понятие в методологическата си канава. Нима границите между литературознанието и социологията са така непроходими? Очевидно не са, защото социологията в други географски пространства – западноевропейски например, успешно прави такъв понятийен пренос. Тогава може би нихилистичното отричане на родното взима връх? Каримова дава възможни отговори – господстващото положение на марксизма, структурния функционализъм и системния анализ; определени идеологически пристрастия на руската социология; социологическата непреводимост на Бахтин.

Вторият въпрос е свързан с втория компонент от хронотопа – времето. Тъй като цитираното изследване е от 1999 г., т.е. края на миналия век, дали и в настоящия XXI в. руската социология остава неизкушена да апробира в своята методологична конструкция изкуствоведското понятийно наследство на Бахтин?

Преглед на руската социологическа литература от новия век показва широка апробация на понятието хронотоп като ключ към анализа на социалното пространство (Burnashev 2007, 2014), като методологически инструмент за социофилософско изследване на глобалния капитализъм (Nakimov 2007), като фундамент на социално-икономическата динамика (Fenin 2016). Анализират се концептуалните модели на хронотопа в хуманитарни и политологически изследвания. Извеждат се и се предлагат четири модела на съвременен политически хронотоп – ситуационен, повратно-постъпателен, циклично-динамичен, геополитически трансформационен (Rusakova et. al. 2011). Дефинират се и два специфични за модерното руско общество социални хронотопа – информационен и социокултурен (Sokolov 2009). Самата идея за социален хронотоп идва именно от руската социология (Kemerov 2007).

В следващо изследване този преглед на руското социологическо теоретично наследство би било добре да бъде продължен. Любопитно е как продължава и докъде извежда приложението на хронотопа в руската социология след 2016 г., по време на световната здравна криза, предизвикана от разпространението на вируса КОВИД-19, по време на войната или военната операция в Украйна през 2022. И здравната криза, и войната са събития, които пренареждат световния социален хронотоп в неговите три измерения – времево, пространствено и ценностно, и би било интересно да се проследи как реагират на това учените и интелектуалците и до какви варианти на приложение на хронотопа в обществените науки достигат. Тук ще резюмирам руския опит до 2016.

Първо, интерес и приложение на хронотопа има не само в социологическите, но и в политическите изследвания от началото на XXI в., т.е. добавя се още една обществена наука – политологията, която възприема и апробира понятието за целите на анализа. Второ, приложение на хронотопа като фундамент на социално-икономическата динамика, т.е. хронотопът запазва фундаменталната си позицията от литературознанието, където той е фундамент на литературното произведение.

Трето, въвеждат се две нови понятия – определения на хронотопа, за целите на социологията и политологията – социален хронотоп с два модела и политически хронотоп с четири модела.

И дотук да спрем изследването, това разгръщане на хронотопа в сферата на обществените науки никак не е малко. То очевидно показва евристичността и методологическото богатство, което литературоведското понятие хронотоп има в социологическата и политологическата наука.

Ако до края на XX в. руската социология е избягвала да апробира хронотопа за целите на изследванията си, то западната е била доста активна и продължава активността си и през новото столетие. Хронотопът като време-пространство, преди всичко физическо, е вече апробиран най-напред от феноменологичната социология.

Алфред Шутц говори за пространствена, времева и социална структура на жизнения свят (Schutz et. al. 1973), за „разслоявания на жизнения свят в пространствено-времево отношение“ (Schutz 1999, 211 – 227). Започвайки от приложението на Бахтиновия хронотоп в социологията на А. Шутц и общия феноменологичен уклон на двамата, може да бъде развито сравнително изследване на теоретичното им наследство, което е вероятно да достигне до нови интересни мисловни преплитания между социологията в лицето на Шутц и литературознанието, представено от Бахтин.

Времето и пространството са фактори и в модела за социално конструиране на реалността, който предлагат учениците на Шутц – Питър Бъргър и Томас Лукман (Burger, Luckman 1996). Ървин Гофман поставя специфичното време-пространство в ролята на определител на социално допустимото поведение (Goffman 1963).

Изследването на неслучайни връзки между времето и пространството стои в основата на т.нар. етнометодологически подход в социологията, казват Блумарт и Де Фина и прилагат хронотопа в изследване на националната идентичност (Blommaert et al. 2016). Хронотопът се прилага и в изследванията на младежта (Feixa et. al. 2016), (Evstafeeva et al. 2018) и в миграционните изследвания (Karimzad et al. 2021), а също и в изследванията на виртуалната реалност (Lutsenko 2011).

Илка Туоми експериментира приложение на хронотопа в прогнозирането на социалната промяна (Tuomi 2019). Авторът изследва три хронотопни структури, пораждащи три различни реалности. Те са: нютонов хронотоп, характерен с абсолютност на времепространството и поставящ бъдещето в пряка зависимост от миналото; наративен хронотоп, създаващ подредена социална реалност, и конструктивистки, изграждащ поредица от социални реалности на база уникалния опит и отговорно участие на всеки от героите.

Представеният теоретичен преглед безсъмнено показва, че социологията, дори и извън рамките на феноменологията и етнометодологията, някак си не може без време и пространство. Времепространството и неговите трансформации в постиндустриалното, информационно и мрежово общество са фундамент в концепциите на Зигмунд Бауман за течната модерност и на Мануел Кастелс за мрежовото общество (Castels 2004). Времето и пространството не само се компресират в постиндустриалното общество, но стават и гъвкави, втечняват се и формират хронотопа на течната модерност или течното общество (Bauman 2000).

Динамиката на хронотопа е фундамент на всички трансформации в системата на обществото и на обществото като система. Самият хронотоп изгражда формата, структурата на обществото, задава и управлява хода на развитието му, по същия начин както хронотопът в литературознанието предопределя жанра на произведението и фабулното му развитие. През хронотопа се стига

до героя и значението в литературното произведение или до човека и значението в човешкото общество. Но значението никога не е едно, а са три – на автора, на читателя, собственото значение на хронотопа, и може би трите, в своята съвместност, водят до смисъла.

Българската социология често говори за времето (Milkov 2011), за видовете време, за социалното време (Ророва 2001). Този интерес е сякаш предопределен от интердисциплинарния характер на времето като обект на изследване, в чиято призма е възможно разграничението на физично, биологично, социално, психологическо време, на хронологично, релативно и егоцентрично време (Tilev 2021).

По-рядко се изследва социалното пространство и почти не се използва понятието хронотоп или социален хронотоп. В тази плоскост две изследвания, които могат да бъдат определени по-скоро като интердисциплинарни, отколкото като монодисциплинарни, правят особено впечатление. Това са изследванията на Александър Фол за видовете време (Fol 1998) и видовете пространство (Fol 2003). Той разграничава пет вида време и пораждащите ги пет вида пространства – т.е. авторът приема тезата на Бахтин за първенството на времето в хронотопа. Съчетаването на всяка двойка време и пространство ражда различен тип мислене, идея, която дава основание да мислим хронотопа във връзка с мисленето, индивидуалното и колективното. От колективното мислене до колективното съзнание (Durkheim 2002), като еманация на колективни представи и чувства, крачката не е голяма. Следователно хронотопът определя мисленето, а социалният хронотоп – социалното, колективното мислене и съзнание. В тази си функция той е изключително благодатен методологически инструмент за социологически системен анализ, доколкото има в себе си времето, пространството, ценностите и мисленето.

От хронотоп към социален хронотоп

Както е видно от направения по-горе преглед, преносът на литературоведското понятие хронотоп в социологическия анализ не е новост, а практика. Тук приемаме предложението на руската социология в социологическия анализ хронотопът да бъде определен като социален хронотоп. И първият въпрос, който възниква, е: какво е социален хронотоп. Отговорът вече е даден – синкретичността на социално време и социално пространство. Необходимо е да се добави и ценностната ос, а също и мисленето.

Следват други два въпроса: как се дефинират социалното време и социалното пространство? Ако мислим през Контовото наследство, то социалното пространство може да се асоциира със социалната статика, доколкото върху пространството се разгръща системата от структури, поддържаща социалния ред. Така семейството, основна категория при Конт, може да бъде разглеж-

дано като социално пространство, също както училището, църквата и правителството. Социалните пространства са законово и морално детерминирани в рамките на всяко общество. Конституират се върху три основни фактора – език, религия и разделение на труда. Промяната на кой да е от тях води до промяна във и на социалното пространство. Така например, ако променим езика в едно семейство, автоматично се променя културният код – ценностите и мисленето, а след това и формата и структурата на семейството като социално пространство.

Ако променим религията или я изведем като политически инструмент, църквата като социално пространство се трансформира в друго социално пространство. Такива примери съвсем не липсват в историята, а и в днешното ни съвремие отвъд южната българска граница. Емблематично е превръщането на патриаршеския храм „Св. София“ в Истанбул в джамия през XXI в., трансформирането на джамията в музей през 1935 г. от Кемал Ататюрк и преобразяването на музея в джамия пред очите на цяла Европа и света през 2020 г.

Същата зависимост се наблюдава и при промяна в разделението на труда. Днес имаме разпад на общността (Bauman 2003), на социалното пространство общност или може би трансформиране на общността в друг вид социално пространство – т.нар. мрежа, социална мрежа. Факторът труд и разделение на труда се явява основен в този процес на трансформиране на общността в мрежа.

Хипотезата за връзка между социалното пространство и социалната статика води и към други две специфични социални пространства. Те са социалният статус и социалното поле (Кемеров 2007). Социалният статус е основна позиция в стратификационната йерархия на обществото, формираща канавата на социалната статика. Той е положението или пространството, което индивидите, групите и общностите заемат съобразно степента, в която са придобили три основни ресурса – материално положение, власт и авторитет по Макс Вебер (Weber 2019). Този тип социално пространство се променя чрез т.нар. социална мобилност.

Трансформациите на социалното пространство стават във и чрез социалното време. Социалното време е обширно дефинирано от Лучиан Милков (Milkov 2011). Тук са представени още две идеи в допълнение. Социалното време в Контовата методология може да бъде свързано със социалната динамика, доколкото времето отмерва ставането на нещата, натрупването на социални факти по еволюционната траектория. Самият Конт дефинира три периода на социалното време в т.нар. общ еволюционен закон – теологичен, метафизичен, позитивен. Възможно ли е всеки от тези три етапа в развитието на човешкото общество да е доминиран от различен тип социално време? Теологичният от времето на Бога, метафизичният от времето на природата или абстрактните същности и позитивният от времето на самото себе си или

времето, каквото е? Отговори ще бъдат търсени в следващи изследвания. Тук се придържаме към задачата да се очертаят работни дефинитивни маркери на понятието социален хронотоп, производно на хронотопа от литературознанието.

По-горе бяха споменати изследванията на А. Фол за видовете време и пространство. Можем да определим съответните пет времена и пространства като социални и върху тях да базираме пет вида социален хронотоп. Те са: 1) линейно време и пространство на планиметрична плоскост пораждат причинно-следствено мислене; 2) цикличното време и пространство на вървването съизживяване поражда моносценично мислене; 3) митологичното време и пространство на постоянното ставане поражда син-оптично мислене; 4) агоналното време и пространство на самота поражда импулсно мислене; 5) доктриналното време и пространство на озарението поражда епифанно мислене.

Ако литературознанието определя хронотопа като фундамент за развитието на сюжета и героите в романа, ако той е връзката между литературната творба и социалната действителност, в която тя е създадена, а може би и в която ще бъде възприемана, то представеното тук изследване показва, че социалният хронотоп има същата функция в социологическия анализ – фундамент, определящ обективните времеви, пространствени, ценностни и мисловни параметри за развитието на социалните феномени, особено на доминиращите сред тях. Защото теорията за доминантата на А. Ухтомский, също както и хронотопът на М. Бахтин, може да бъде пренесена в социалния свят – още първите социолози виждат човешкото общество като биологичен организъм.

Ако продължим да следваме Бахтиновата концепция за хронотоп в романа, то ще видим, че през хронотопа се стига до героя. По същия начин чрез социалния хронотоп може да се достигне до човека, до значенията, смислите и ценностите, които определят ежедневието му избор. Бахтин обръща внимание, че хронотопът в романа съдържа три вида значения: вложени от автора; вложени от читателя; самостоятелен смисъл на романа.

Същата триада на значенията се разкрива и при анализ на социалния хронотоп, в който се осъществяват обществените взаимоотношения. Първото значение е вложено от субектите, които се опитват да структурират социалното време и пространство, и определят доминантните дискурси чрез властта, която гражданите в демократично устроено общество им дават чрез своя политически избор. Второто значение е това на самите избиратели граждани. Нерядко тези две значения – на управляващите и на гражданите, са в конфликт, дори остър конфликт помежду си. От тук започва т.нар. конфликтна теория в социологията. Третото значение е собственото значение на самия социален хронотоп, в който се реализират обществените отношения. Не едно, а три верни значения. От гледна точка на социоло-

гическия анализ, това е от особена важност, особено днес, във времето на фалшивите новини и постистината.

Заключение

Ако хронотопът в литературознанието и социалният хронотоп в социологическия анализ отбелязват срещата на времето и пространството, то заключението на статията е срещата на изследователските хипотези с резултатите от проведеното изследване.

Направеният анализ на социологическа теоретична литература показва широка приложимост на литературоведското понятие хронотоп в социологическия анализ при спазването на определени методологически ограничения и предписания. Широка приложимост в пространствено-географски смисъл, доколкото виждаме приложение на хронотопа в социологическия анализ в Западна Европа, Америка, Русия и Китай, по-слабо в България. Широка и по отношение на пространствата на научните дисциплини в сферата на обществените науки, в които се прилага – първоначалната хипотеза ограничаваше изследването в рамките на социологическата наука, но в хода на изследване се установи приложение на концепта хронотоп и в политологичната наука. Широка и във времеви аспект – практически понятието влиза в западната социология след средата на XX в., т.е. две-три десетилетия след като е било пренесено и апробирано в литературознанието и хуманитаристиката, от там в естетиката и изкуствата. Руските социолози го възприемат със закъснение спрямо колегите си на Запад, едва в началото на новото хилядолетие, но формулират две нови понятия – социален и политически хронотоп, с техните разновидности. В българската социология хронотопът не е особено популярен до днес.

Тук е мястото за отговор на заключителния въпрос – какво предимство дава прилагането на понятието хронотоп в социологическия анализ. Основното предимство е свързано със системността на анализа – в началото бе казано, че социологическият анализ е системен анализ. Хронотопът позволява достигане на т.нар. системност – балансиран анализ на всички елементи от дадена структура поотделно и във функционално единство. При това тук става дума за елементи, които формират фундамента на човешкото общество – времето, пространството, ценностите, мисленето, от една страна, формата и съдържанието – от друга, събирателната точка на възможните значения на даден социален факт или феномен – значението, което влага създателят на факта (автора), това, което разчита и възприема потребителят на факта (читателя), и значението на самия факт (литературното произведение). Такъв тип анализ може да изпълни двете основни функции на социологическата наука – обяснителната и прогностичната. И ако днес имаме нужда от прогноза за утрешното човешко общество, то надеждна такава може да се появи само върху

системен анализ. Необходимо е тук да се отбележи и още нещо – хронотопът има и силна духовна компонента, без която прогностичната функция се превръща в дисфункция.

ЛИТЕРАТУРА

- БАХТИН, М., 1975. *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. Москва: Художественная литература.
- БУРНАШЕВ, К. Э., 2007. Хронотоп – ключ к познанию социального пространства. *Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*. 2007, Vol. 2 (7), 15 – 19.
- БУРНАШЕВ, К. Э., 2014. Методологический потенциал хронотопа в вопросах исследования социального пространства. *Труды БГТУ. Серия 6: История, философия*, 2014 Vol. 5 (169), 91 – 94.
- КЕМЕРОВ, В. Е., 2007. Социальный хронотоп как проблема интеграции современного обществознания. *Антиномии: Научный ежегодник Института философии и права. УрО РАН*, 2007 (7), 109 – 114.
- БЪРГЪР, П., Т. ЛУКМАН, 1996. *Социалното конструиране на реалността*. София: Критика и хуманизъм.
- ДЮРКЕМ, Е., 2002. *За разделението на обществения труд*. София: СОНМ.
- ЕВСТАФЕЕВА, Е., Е. et. al., 2018. Хронотоп молодежи в эпоху глобализации. *Азимут научных исследований: педагогика и психология*, 2018 Vol. 3 (24), 281 – 285.
- КАРИМОВА З. З. (1999) К вопросу о социологической интерпретации М.М. Бахтина. *Диалог. Карнавал. Хронотоп*, 1999/4, Достъпно на: <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1999&n=4&abs=KARIMOVA>. [видяно на: 10 юли 2022].
- КАСТЕЛС, М., 2004. *Възходът на мрежовото общество*. София: ЛИК.
- КОНТ, О., 1998. *Социалната наука*. София: Глория Мунди.
- МИЛКОВ, Л., 2011. Феноменът време и неговите измерения. Опит за психологически анализ. *Научни трудове на УНСС*, 2011, Vol. 1 (5), 205 – 242.
- ПОПОВА, С., 2001. *Социално време и медиен разказ*. София: ЛИК.
- РУСАКОВА, О. Ф., et. al., 2011. Концептуалните модели хронотопа в гуманитарных и политических исследованиях. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки*, 2011 Vol. 30 (247), 122 – 127.
- СКОК, Н.С., 2016. Хронотоп у социологічному вимірі: попередній аналіз. *Грані*, 2016, Vol. 139 (11), 53 – 57.

- СОКОЛОВ, А. В., 2009. Хронотопы и реальности. *Вестник культуры и искусств*, 2009, Vol. 3 (19), 69 – 85.
- ТИЛЕВ, Е., 2021. Времето като абстракция – аспекти и проблеми на темпоралността в лингвистичните изследвания. *Български език и литература*. 2021, Vol. 1 (63), 36 – 48.
- УХТОМСКИЙ, А. А., 2019. *Доминанта*. Россия: Питер.
- ФЕНИН, К. В., 2016. Теоретико-методологические основы пространственно-временного моделирования социально-экономической динамики. *Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе*, 2016, Vol. 1 (17), 159 – 170.
- ФОЛ, А., 1998. *Човекът във видовете време*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- ФОЛ, А., 2003. *Човекът във видовете пространство*. София.
- ФУКО, М., 2016. Как се държим [За генеалогията на етиката: Обзор на текущата работа]. Интервю на Пол Рабинау и Хюбърт Л. Драйфъс. *Социологически проблеми*, 2016, Vol. 48 (3 – 4), 294 – 325.
- ХАКИМОВ, Г. А., 2007. Хронотоп как инструмент социално-философского анализа глобалного капитализма. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*, 2007 (3), 63 – 69.
- BAUMAN, Z., 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- BLOMMAERT, J. et. al., 2016. Chronotopic identities: On the timespace organization of who we are. *Tilburg Papers in Culture Studies*, 2016, Vol. 153, Available from: DOI: 10.13140/RG.2.1.3087.1125.
- FEIXA, C., et. al., (Eds.), 2016. *Youth, Space and Time: Agoras and Chronotopes in the Global City (Youth in a Globalizing World)*. Leyden: Brill.
- GOFFMAN, E., 1963. *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- KARIMZAD, F., et. al., 2021. *Chronotopes and Migration*. New York: Routledge.
- LUTSENKO, O., 2011. Хронотоп віртуальної реальності. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2011(1), 75 – 79.
- SCHUTZ, A., et. al., 1973. *Structures of the Life-World*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- TUOMI, I., 2019. Chronotopes of foresight: Models of time-space in probabilistic, possibilistic and constructivist futures. *Future & Foresight Science*. 2016, Vol. 1 (2). Available from: <https://doi.org/10.1002/ffo2.11>. [видяно на: 10 юли 2022].

WEBER, M., 2019. *Economy and Society: A New Translation*. Harvard University Press.

REFERENCES

- BAKHTIN, M., 1975. *Questions of literature and aesthetics. Studies of different years*. Moscow: Hudozhestvena literatura [in Russian].
- BURNASHEV, K. E., 2007 Khronotop – klyuch k poznaniyu sotsialnogo prostranstva. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N. I. Lobachevskogo. Seriya: Sotsialnyye nauki*. 2007, Vol. 2 (7), 15 – 19.
- BURNASHEV, K. E., 2014. Metodologicheski potentsial khronotopa v voprosah issledovaniya sotsialnogo prostranstva. *Trudy BGTU. Seriya 6: Istoriya, filozofiya*, 2014 Vol. 5 (169), 91 – 94.
- KEMEROV, V. Y., 2007. Sotsialni khronotop kak problema integratsii sovremennogo obshchestvoznaniya. *Antinomii: Nauchnyy yezhegodnik Instituta filozofii i prava. UrO RAN*, 2007 (7), 109 – 114.
- BURGER, P., T. LUCKMAN, 1996. *The Social Construction of Reality*. Sofia: Criticism and Humanism. [in Bulgarian].
- DURKHEIM, E., 2002. *On the Division of Social Labour*. Sofia: SONM. [in Bulgarian].
- EVSTAFEEVA, E., E. et al., 2018. Khronotop molodezhi v epokhu globalizatsii. *Azimut nauchnykh issledovaniy: pedagogika i psikhologiya*, 2018 Vol. 3 (24), 281 – 285.
- KARIMOVA Z. Z. (1999) K voprosu o sotsiologicheskoy interpretatsii M.M. Bakhtina. *Dialog. Karnaval. Khronotop*, 1999/4, Available from: <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1999&n=4&abs=KARIMOVA>. [viewed on 10 July 2022].
- CASTELLS, M., 2004. *The Rise of the Network Society*. Sofia: LIK. [in Bulgarian]
- KONT, O., 1998. *Social science*. Sofia: Gloria Mundy. [in Bulgarian]
- MILKOV, L., 2011. Fenomenat vreme i negovite izmereniya. Opit za psikhologicheski analiz. *Nauchni trudove na UNSS*, 2011, Vol. 1 (5), 205 – 242.
- POPOVA, S., 2001. *Social time and media narrative*. Sofia: LIK. [in Bulgarian]
- RUSAKOVA, O. F., et. al., 2011. Kontseptualni modeli hronotopa v gumanitarnykh i politicheskikh issledovaniyakh. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Sotsialno-gumanitarnye nauki*, 2011 Vol. 30 (247), 122 – 127.
- SKOK, N.S., 2016. Hhronotop u sotsiologichnomu vimiri: poperedni analiz. *Grani*, 2016, Vol. 139 (11), 53 – 57.

- SOKOLOV, A. V., 2009. Hhronotop i realnosti. *Vestnik kultury i iskusstv*, 2009, Vol. 3 (19), 69 – 85.
- TILEV, E., 2021. Time as an abstraction – aspects and problems of temporality in linguistic research. *Bulgarski ezik I literatura - Bulgarian Language and Literature*. 2021, Vol. 1 (63), 36 – 48.
- UHTOMSKY, A. A., 2019. *Dominant*. Russia: Peter. [in Russian]
- FENIN, K. V., 2016. Teoretiko-metodologicheskie osnovy prostranstvenno-vremennogo modelirovaniya sotsialno-ekonomicheskoi dinamiki. *Modeli, sistemy, seti v ekonomike, tekhnike, prirode i obshtestve*, 2016, Vol. 1 (17), 159 – 170.
- FOLL, A., 1998. *Man in the Kinds of Time*. Sofia: “St. Kliment Ohridski”. [in Bulgarian]
- FOLL, A., 2003. *Man in Kinds of Spaces*. Sofia. [in Bulgarian]
- FOUCAULT, M., 2016. Kak se durzhim [Za genealogiyata na etikata: Obzor na tekoushtata rabota]. Intervyu na Pol Rabinaou i Hyuburt L. Drayfus. *Sotsiologicheski problemi* 2016, Vol. 48 (3 – 4), 294 – 325.
- HAKIMOV, G. A., 2007. Hronotop kak instrument sotsialno-filosofskogo analiza globalnogo kapitalizma. *Izvestiya vyshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Gumanitarnyye nauki*, 2007 (3), 63 – 69.
- BAUMAN, Z., 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- BLOMMAERT, J. et al., 2016. Chronotopic identities: On the timespace organization of who we are. *Tilburg Papers in Culture Studies*, 2016, Vol. 153, Available from: DOI: 10.13140/RG.2.1.3087.1125. [viewed on: 10 July 2022].
- FEIXA, C., et al., (Eds.), 2016. *Youth, Space and Time: Agoras and Chronotopes in the Global City (Youth in a Globalizing World)*. Leyden: Brill.
- GOFFMAN, E., 1963. *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- KARIMZAD, F., et al., 2021. *Chronotopes and Migration*. New York: Routledge.
- LUTSENKO, O., 2011. Khronotop virtualnoyi realnosti. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 2011(1), 75 – 79.
- SCHUTZ, A., et al., 1973. *Structures of the Life-World*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- TUOMI, I., 2019. Chronotopes of foresight: Models of time-space in probabilistic, possibilistic and constructivist futures. *Future & Foresight Science*. 2016, Vol. 1 (2). Available from: <https://doi.org/10.1002/ffo2.11>. [viewed on: 10 July 2022].
- WEBER, M., 2019. *Economy and Society: A New Translation*. Harvard University Press.

APPLICATION OF THE LITERARY CONCEPT OF “CHRONOTOPE” IN THE SOCIOLOGICAL ANALYSES

Abstract. The article presents an interdisciplinary theoretical attempt to transfer the concept of chronotope from science of literature into the methodological coordinate of sociological analysis. The object is the concept of chronotope, denoting the time-space of the action in the novel. The subject has a methodological character - the forms of application of the concept of chronotope in sociological analysis.

By researching modern sociological scientific literature, the presence of already established models for the application of the concept is verified. The possibilities of the chronotope in fulfilling the explanatory and prognostic function of sociology are explored. It is proposed, for the purposes of sociological analysis, to introduce and use the concept of social chronotope.

The article is structured in four parts, methodological introduction and conclusion. It presents two sections – chronological and problematic, in the path of the concept of chronotope before literary studies and from it to sociology. The focus is on the transformation of the chronotope from literary studies into a social chronotope in sociological analysis.

Keywords: Chronotope; Literature; Sociology; Social Chronotope

✉ **Dr. Katia Mihailova, Assoc. Prof.**

ORCID iD 0000-0002-0599-2913

Research Gate Profile: <https://www.researchgate.net/profile/Katia-Mihailova>

Department of Economic Sociology

University of National and World Economy

1700 Sofia, Student District

19, December 8th St., UNWE

E-mail: k.mihaylova@unwe.bg